

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy nyelvjárástörténeti elemzés margójára

1. A magyar nyelvjárástörténeti kutatások bő fél évszázaddal ezelőtt élték virágkorukat. Utána ez a témakör – JUHÁSZ DEZSŐ (2017: 34) kifejezésével élve – búvópatakként volt jelen a nyelvtörténetírásban. Az új évezredben ismét fellendülés figyelhető meg. (A tudománytörténeti részleteket l. JUHÁSZ 2016, 2017.)

Az újabb ilyen tárgyú írások sorába illeszkedik az az elemzés is, amelyet RÉVAY VALÉRIA tett közzé a Magyar Nyelvben az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján (RÉVAY 2018). A Barkóczy-leveleket kedves ismerősökként és örömmel üdvözölhettem, hiszen tagja vagyok annak a projektumnak, amelynek keretében az MTA Nyelvtudományi Intézetében DÖMÖTÖR ADRIENNE vezetésével épül a Történeti magánéleti korpusz (= TMK.¹), és ez a morfológiai elemzett szövegtár Barkóczy Krisztinának és férjének, Károlyi Sándornak a levelezését is tartalmazza. A találkozás öröme azonban nem volt felhőtlen, ugyanis megzavarták a RÉVAY-féle elemzés hibái. Ezek nem pusztán önmagukban és önmagukért kívánnak kiigazítást, hanem az esetek egy részében a téves állítást eredményező szemlélet is szót érdemel.

2. A Barkóczy-féle szóalakokat RÉVAY VALÉRIA láthatólag a mai köznyelvi (jellegű) formához hasonlítja: így mutatja be azt, hogy mihez képest képviselnek eltérést. Ez természetes, kézenfekvő megoldás; nincs is vele addig baj, amíg az elemző a köznyelvi formát fogódzónak, összehasonlítási alapnak tekinti. RÉVAY azonban ennél sajnos nem egyszer tovább megy: a Barkóczy használta alaknak és a köznyelvi formának a viszonyát úgy kezeli, mintha történeti-etimológiai szempontból automatikusan a köznyelvi volna az eredeti, a másik pedig abból jött volna létre. Most az ezt a szemléleti hibát képviselő esetekből mutatok be néhányat. – A lapszámok természetesen a RÉVAY-cikk megfelelő helyét azonosítják.

A Barkóczynál szereplő *kavallérság* alakot RÉVAY a zöngétlenedés példájaként említi (65), azaz a szó elején $g > k$ változást feltételez. A TESz. és az EWUng. tanúsága szerint azonban a *gavallér* olyan vándorszó, amely k -s és g -s szókezdettel is bekerült a magyarba, ezért nincs okunk a k másodlagosságára gondolni. A zöngétlenülés a szó elején egyébként is szokatlan és nehezen indokolható volna.

Barkóczy Krisztina *mélföld* alakját RÉVAY a *mérföld* l -jének hátrafelé sugárzó hasonító hatásával magyarázza (65). A TESz. és az EWUng. szócikkéből viszont kiderül, hogy fordítva áll a dolog: a *mérföld* (németből származó) előtagja eredetileg l -et tartalmazott (a magyarban is), és az $l > r$ változás a *mér* igétől befolyásolva ment végbe.

¹ Az NKFI-projektum címe: Versengő szerkezetek a középmagyar élnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés; száma: K 116217; mostani cikkem is ennek a támogatásával készült.

A Barkóczy-nál található *esztergáros* RÉVAY szerint előre ható hasonulással ($r : ly > r : r$) jött létre (65). Valójában azonban a Barkóczy-féle alak az eredeti, a köznyelvivé vált *esztergályos* pedig $r > l$ elhasonulást követő palatalizációnak az eredménye; erre mutat a szó szláv (déli szláv vagy szlovák) előzménye, a korai magyar szótörténeti adatok szintén erre vallanak (TESz., EWUng.).

RÉVAY tévedése a *mélföld* és az *esztergáros* ügyében kétségtelenül abból fakad, hogy a köznyelvi formát automatikusan, szótörténeti-etimológiai ellenőrzés nélkül elsődlegesnek tartja. Nem véletlen, hogy a *séza > cséza* esetében, amelyben észrevehetően elvégezte a szükséges ellenőrzést (64), nem követi el ezt a hibát, jól ítéli meg a Barkóczy-adat és a köznyelvi(bb) forma viszonyát. – A Barkóczy-féle *malosa* és a köznyelvi *mazzola* sorrendjét is helyesen állapítja meg (65). Az azonban nem szerencsés, hogy az általa is hangátvetésnek minősített esetet a hasonulások között említi; azt pedig nem értem, miért nevezi a szót latin jövevénynek, szemben a TESz. és az EWUng. olasz származtatásával.

A Barkóczy használta *cafrag* alakban RÉVAY hangkiesés eredményét látja. A szó morfémaszerkezetére tekintettel azonban valószínűbb ennél az, hogy a *cafrang n*-je inetimologikus (EWUng.).

Tévesen közelít RÉVAY (65) a Barkóczy-levelezésben felbukkanó *Judka* névalakhoz: „a zöngésülés csupán a *Judka* szóban fordul elő [...], amelyben a név eredeti *Judit* alakjában szereplő *d* mássalhangzó hatása is szerepet játszhat.” Valójában csakis az említett *d* játszik szerepet, igazi zöngésülésről pedig nem is lehet szó a *k* előtt. Nyilvánvaló, hogy Barkóczy Krisztina sem [d] hangot ejtett, hanem voltaképpen az etimologikus írásmódot választotta, szemben a kiejtést tükröző és az írásbeliségben is szokásos *Jutka* formával, amelyre később az akadémiai helyesírási szabályzat is áldását adta.

„Zöngétlenedés és képzéshely-eltolódás történik a $z > s$ változásban a *zacskó* szóban, bár a szó hangalakja ingadozó: *zacskó ~ sacs kó*” – írja RÉVAY VALÉRIA (65). Itt megint a köznyelvi forma elsőségének bővületébe esik. Nem is gondol arra, hogy az *s* betű nem [s], hanem [zs] hangértékű, pedig a cikkének egy korábbi pontján (63) maga is kiemeli, hogy Barkóczy a [zs] hangot legtöbbször *s*-sel jelöli. A *zs-s* szókezdetre azért is gondolnia kellene, mert a *zacskó* a *zsák* származéka (TESz., EWUng.).

Az eddig bemutatott esetekben többnyire a köznyelvi alakból való kiindulás vezette RÉVAY-t tévútra. Elkövet azonban az elemzésben másfajta hibákat is.

A *fullajtár*-ral kapcsolatban azt állítja, hogy „csak fokozatosan alakul ki a tiszta hangrend” (63). Valójában viszont a Barkóczy-nál is megfigyelhető többféle változat a szó történetére általában is jellemző; az alakváltozatok többféle német előzményre is visszamehetnek (TESz., EWUng.), így nem mondhatjuk, hogy az uralkodóvá váló *fullajtár* formához belső, azaz a magyaron belüli hangrendi kiegyenlítődség vezetett.

Szintén hangrendi kérdésben kerül szóba a *holmi*. RÉVAY azt írja róla, hogy „a vizsgált [ti. északkeleti] nyelvterületen a szó elő- és utótagja még nem túl szorosan kapcsolódhatott egymáshoz, ezért nem vegyes hangrendű szóként toldalékolják, hanem az összetétel utótagjának hangrendjéhez illeszkedve a toldalék palatális magánhangzós: *holmimet* [...], *holmie* [...] ~ *holmijét* [...], *holmirül*” (63). Ez az állítás több részletében is pontatlan. – Egyrészt az összetételi tagok szoros összeforrottságában nincs okunk kételkedni; a lényeg nem ez, hanem az, hogy a szó összetett volta még nem homályosult el. – Másrészt hiba azt a látszatot kelteni, hogy a palatális toldalékolás az északkeleti nyelvterület jellemzője. A *holmi* területi kötöttség nélkül még jóval Barkóczy kora után is az utótagjához igazodó

palatális végződéseket kapott. Néhány évvel ezelőtti korpuszvizsgálatomban ezt állapítottam meg róla: „A 19. század derekáig (ha egyre csökkenő mértékben is) még az utótaghoz igazodó palatális toldalékolás a domináns, tehát a szó összetett volta még eleven volt a beszélők tudatában, bár az elhomályosulási folyamat már megkezdődött. A század második felében még mindig találkozunk palatális toldalékokkal, de már kisebbségben vannak, a 20. századra pedig eltűnnek” (HORVÁTH 2011: 336).

Végül megemlítek egy olyan hibát is, amely inkább csak fogalmazásbeli botlás: „A mássalhangzó-nyúlás [miért kötőjeles?] olyankor is tapasztalható, amikor az jelentésváltozáshoz vezet: *vettek* ’vetek’” (65). Jelentésváltozásról természetesen nem lehet szó, csupán homonímiáról, félreérthetőségről.

3. A RÉVAY VALÉRIA elemzéséből bemutatott hibák a cikkén túlmutatóan jelzik: a nyelvjárástörténeti vizsgálódásban veszélyes csapda lehet az, hogy a kutató önkéntelenül is a köznyelvi forma időbeli elsőbbségével számolhat. Ennek elkerülésére a történeti-etimológiai értékeléskor a TESz. és még inkább az EWUng. „kötelező olvasmány”, megkerülhetetlen segédeszköz.

Hivatkozott irodalom

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2011. Történeti korpuszvizsgálat a hangrendi illeszkedés köréből. *Magyar Nyelvőr* 135: 324–339.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar történeti dialektológia korszakai. *Magyar Nyelv* 112: 17–31.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2017. Egy új magyar nyelvjárástörténeti kézikönyv terve. In: BENŐ ATTILA – GÜTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA – TERBE ERIKA –TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) három szimpóziumának előadásai*. Termini Egyesület, Törökbálint. 31–41.
- RÉVAY VALÉRIA 2018. Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján. *Magyar Nyelv* 114: 59–67.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz. Elektronikus adatbázis. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. tmk.nyud.hu (2018. 09. 10.)

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet